

СОЦІАЛЬНІ УРОКИ ЧОРНОБИЛЮ

Ю.І. Саєнко,
*доктор економічних наук, професор,
завідувач відділу інституту соціології
НАН України*

Навіки разом (замість вступу)

Декілька тон розкришеного урану, продуктів його поділу та трансуранових елементів (плутонію, кюрію, америцію) були викинуті з 4-го блоку ЧАЕС і вкрили плямами українську землю. Під впливом радіоактивного цезію-137 нам ще жити не менше 300 років, а плутоній “освітлюватиме” наше довкілля, а отже, людей ще довше – 240 тисяч років. Варто уважно вдивитися в дані такої таблиці:

Радіонуклід	Період напіврозпаду	Період напіввиведення із організму
Йод – 131	8 діб	4 місяці 18 діб
Стронцій – 90	29 років	36 років 1 місяць 10 діб
Цезій – 137	30 років	2 місяці 10 діб
Плутоній - 239	24 000 років	180 років 6 місяців 10 діб

Період напіврозпаду – це час, за який розпадається половина ядер радіонукліду, тобто у 2 рази знижується загроза для життя. Через 10 періодів напіврозпаду радіоактивна речовина перестає бути небезпечною. Якщо плутоній-239 має період напіврозпаду 24 тис. років, то період його повного розпаду у 10 разів довший, тобто – 240 тис. років.

Період напіввиведення із організму – це час, за який організм самотужки виводить половину радіонуклідів, які проникли в організм разом з водою, повітрям, їжею, через шкіру.

Заходи дезактивації довкілля та процеси самоочищення за двадцять років значно знизили дози радіаційного забруднення. Але ще й досі найбільш небезпечними залишаються ліси та їхні дари. Особливо лісні ягоди і гриби, молоко корів, що пасуться на лісових галявинах. Небезпечна й риба, яка харчується чи живе у придонних водах, у мулі озер і водосховищ.

Кандидати біологічних наук В. Межжерін та О. Давидов наводять приклад погіршення стану фауни: “спочатку рак вважали людською хворобою. Про те, що на нього хворіють й інші [істоти], дізналися пізніше... В річках і замкнених водоймищах України останнім часом все частіше реєструються ракові захворювання у промислових риб – шуки, судака, окуня, ляща тощо, а в умовах штучного розведення – у коропа, форелі. Якщо п’ять років тому захворювання на рак у риб у Дністрі траплялося у поодиноких випадках, то останніми

роками вони стали поширеним явищем. Як стверджує доктор біологічних наук Л.П. Бучацький, у Київському водосховищі захворюваність шук лімфосаркоматозом у 1993 році становила 11 %, а у 1995 р. вона зросла до 23%. У 1996 році була зафіксована вже на рівні 32%”. (День, Київ.15.06.2001). Постчорнобильське довкілля залишається ризикогенним на тисячі роки наперед зі слабо прогнозованими загрозами для всього живого.

Четвертий інстинкт

Попередження стосовно ризиків війн, катаклізмів та катастроф людство отримує з багатьох каналів: 1) усних міфів та легенд; 2) текстів жерців, Біблії, Корану тощо; 3) текстів окремих провидців, зокрема Мішеля Нострадамуса; 4) науково-обґрунтованих прогнозів, найвідомішим та найавторитетнішим з котрих є доповідь Римського Клубу. За прогнозом Д. Медоуза, “людство впевнено йде до катастрофи, уникнути якої можна лише прийняттям заходів щодо обмеження і регулювання росту виробництва і змін критеріїв прогресу” [1, с.5]; 5) фактів технічних аварій, масштабність катастрофічних наслідків яких з фантастичною зловісністю випереджують зростання потужностей техніки – Чорнобильська катастрофа це переконливо продемонструвала.

Принципово неможлива абсолютно небезпечна техніка для природи і людини. Чим її більше і потужнішою, тим вона устократ небезпечніша. Чи є цьому край? Так – пустирище.

Чому ж тоді людство не схаменеться (адже його ще з давніх-давен лякають апокаліпсисом) і не зупиниться?

Потяг до їжі-води, протилежної статі, до життя – всі ці біологічні інстинкти дані людині Матінкою-Природою, яку ми часто ототожнюємо з Богом.

Тим же Богом даний і четвертий, еволюційний, життєтворчий інстинкт – розвивати і примножувати все матеріальне і духовне: культурні цінності, знання, уміння, досвід, техніку, гроші тощо. Людина, соціум, суспільство не в змозі виключити цей інстинкт, як і попередні. Як сказав великий Тарас: “І нема тому почину, і краю немає”. Та саме життєтворчий інстинкт, якого ще древні греки нарекли *caritalis* виокремлює людину з тваринного світу. Якщо три перші інстинкти біологічні, то четвертий – соціокультурний. І він такої величезної сили, що досі жодна релігія не змогла його стриножити у масовому масштабі [2].

Чорнобиль, як і вся техніка і увесь культурний, умо- і рукотворний світ – це справа його діянь.

Він має дивну диявольську особливість. Її доволі рельєфно вип’ятила постчорнобильська епоха. Коли *caritalis* – оцей життєтворящий дух вселяється у інженерно-технічний інтелект людини, то породжує цілу армію технарів, які нерідко забувають ту істину, що техніку роблять не заради самої техніки – все у кінцевому рахунку має робитися заради людини. Ба більше, всі людські витвори мають бути природо- та людиноугодні. Візьмемо буденно-побутовий приклад – пральну машину. Серед категорій її ефективності – багато технічних параметрів: оберти на хвилину, місткість баку і т.д., але не знайдете жодного екологічного та соціального критерію. Яку шкоду вона завдасть природі, використовуючи електроенергію (теплові чи атомні електростанції), яка буде шкода від хімікатів тощо? Яку соціальну користь принесе людині: скільки годин вільного часу зекономить, чи вплине на зміцнення сім’ї, на дозвілля, народжуваність тощо. Серед технічних характеристик телевізора чи комп’ютера ви не знайдете жодного параметра деструктивного впливу цих чудо-монстрів на психіку, здоров’я та культурну деградацію споживачів.

А приклад Чорнобилю взагалі вражаючий. І не тільки Чорнобилю. Ядерна аварія у 1957 році на переробному заводі у Киштимі, що на Північному Уралі, забруднила радіонуклідами величезну територію з 270 тисячами постраждалих людей. Ядерна аварія у 1967 році на об'єднанні “Маяк” забруднила 2700 кв.м. території і опромінила 41 тис. осіб.

Якби у інженерно-технічній армії, яка займається подоланням наслідків аварії на ЧАЕС всі ці 20 років, стояли перед очима мільйони постраждалих людей з покаліченим здоров'ям і втраченим майбутнім, виключених з активного соціального життя, то вони б до оцінок заходів і розробок з перших днів по аварії мали б включити головний інтегральний фактор – антропологічний.

Навіть суто екологічні заходи щодо очищення довкілля мають закінчуватися оцінками поліпшення якості життя людини. Якби у технарів Чорнобилю було глибоке усвідомлення, що вони набувають досвіду поліпшення умов людської життєдіяльності, то всі розробки мали б закінчуватися оцінками за соціальним, гуманістичним критерієм, а всі зібрання, а особливо міжнародні конференції з чорнобильської тематики мали б починатися з інтегральної, заголовної, цілеспрямовуючої доповіді за таким приблизно напрямом: “Інженерно-технічні розробки у людському постчорнобильському вимірі”.

Можливе заперечення: здоров'ям постчорнобильської людини опікується майже вся українська та частково й міжнародна медицина. Але це не остання ланка у форматі людини соціальної – суспільству потрібна духовно і фізично здорова, освічена, професійна, конкурентоспроможна, ефективна людина. Отже, фізіологічне здоров'я – це лише один із критеріїв соціального здоров'я.

Технарська соціофобія

“Постчорнобильські технарі” з кожним роком все далі відгороджуються від проблем “постчорнобильської людини”. На пленарному засіданні Міжнародної конференції “Двадцять років Чорнобильської катастрофи. Погляд у майбутнє” (Київ, 24–26 квітня 2006 року) не було жодної доповіді з цього ключового напрямку.

На попередній “ювілейній” Міжнародній конференції, присвяченій 15-м роковинам Чорнобилю, також фактично були проігноровані унікальні наукові надбання Моніторингу соціальних наслідків. Доповідь про соціально-психологічні проблеми Чорнобилю була доручена російському чиновнику. Це тоді, коли ні Білорусь, ні Росія не проводять подібні дослідження.

Відомо, що висновки МАГАТЕ до 20-річчя Чорнобилю готувала добра сотня експертів з різних країн. Автори вдалися до відкритого маніпулювання фактами. Виявляється – нічого страшного. Ні зростання смертності потерпілих, ні зростання захворюваності, ні втрати земель, ні довічні малі дози радіації – нічого цього немає. Є тільки соціально-психологічні збочення постраждалих! І жоден із експертів не побачив у всьому клубку постчорнобильських трагедій прозору причинно-наслідкову модель. Соціально-психологічний стан – це інтегральний фактор всіх багатоаспектних впливів на психіку і соціальну свідомість постраждалих. Не варто все списувати лише на різні фобії. Понад два з половиною мільйони “чорнобильців” майже повністю виключені із суспільного життя, живуть у координатах деструктованої картини світу без майбутнього. Серед них більше як півмільйона дітей! Хто може повернути цю колосальну частину української спільноти до нормального життя?

Чому ж серед експертів МАГАТЕ не було спеціалістів Інституту соціології НАНУ із величезним унікальним досвідом? Чи не тому, аби складну і масштабну соціальну катастрофу звести до соціально-психологічних фобій?

Повну десоціалізацію постчорнобильських проблем на конференції, присвяченій 20-м роковинам Чорнобилю, зупинив Міжнародний фонд “Україна 3000” Катерини Ющенко, який організував паралельно з медико-інженерним напрямом Гуманітарний Форум “Відродження, оновлення і розвиток людини” у Національній філармонії України. Та ця благородна акція не усунула, на жаль, вельми показову для науки прикрість. Набутки науковців залишаються для історії не у формі усних виступів і доповідей, а у вигляді текстів. То серед тез представлених на конференції 110 доповідей, виданих трьома мовами, немає жодної доповіді з соціального напрямку.

Моніторинг соціально-психологічних наслідків Чорнобилю

З моменту започаткування Моніторингу Інститут соціології майже щорічно повторює одну і ту ж пропозицію: “ Впродовж 20-ти років по аварії на ЧАЕС дослідження її наслідків та пропозиції заходів щодо їх подолання не мають комплексного системного характеру – диференційовані за окремими сферами та напрямками знань. Президії НАН України доцільно вийти з пропозицією комплексного, інтегрованого вивчення ситуації та продукування систематизованих, взаємоузгоджених у міждисциплінарному сенсі заходів щодо мінімізації наслідків аварії на ЧАЕС та відродження довкілля і повноцінної життєдіяльності територіальних громад на вражених територіях: від системної постановки проблем і задач до рекомендацій щодо провадження науково-практичних розробок.”

Моніторинг проводить з 1992 року Інститут соціології на замовлення спочатку Мінчорнобилю, а потім Міністерства надзвичайних ситуацій України. В рамках цього проекту один раз на 2 роки виконуються широкомасштабні соціологічні дослідження всіх категорій постраждалих: жителів 1-ої зони – 100 осіб в репрезентативній вибірці; 2-ої зони – 300 осіб; 3-ої зони – 200 осіб; переселені – 300 осіб; ліквідатори – 300 осіб; жителі “чистих регіонів” (контрольні для порівняння – 300 осіб). Крім того, за ситуативною потребою влади проводяться експертні оцінювання ситуації.

Мета проекту – оцінка соціально-психологічного стану постраждалих та динаміка його змін, а також формулювання пропозицій щодо адекватної поведінки та діяльності постраждалого населення на забруднених територіях.

Унікальна значимість результатів Моніторингу визнана владними структурами та такими авторитетними міжнародними організаціями, як ООН, Міжнародна організація охорони здоров’я та МАГАТЕ. Зокрема, ці результати:

- спонукали до перегляду політики переселення з урахуванням значного послаблення орієнтацій мешканців забруднених регіонів виїхати в безпечні регіони;
- спричинили перегляд соціальної політики з пріоритетом активізації постраждалого населення щодо відродження та розвитку громад та послаблення патерналістських орієнтацій на “довічну ренту від держави”;
- стимулювали розробку концепції відродження активної поведінки та розвитку постраждалих регіонів – поворот до концепції пошуку та реалізації шансів, поворот від “синдрому страхів” до конструювання моделей майбутнього, принаймні для прийдешніх поколінь на вражених територіях;
- лягли в основу концепції соціальних ризиків, зокрема щодо ролі суб’єктивного ризику у посткатастрофічних ситуаціях, який часто нівелює реальний об’єктивний ризик;

- допомогли виявити провідну значимість соціального фактора – антропологічний критерій подолання наслідків катастрофи, пріоритет реабілітації особистісних та соціальних цінностей і орієнтацій у відображенні та розвитку постраждалих;
- показали значимість системного повсякчасного інформування потерпілих про стан ситуації та способи і моделі адекватної поведінки і діяльності;
- підтвердили, що соціальне здоров'я індивідів і соціумів є головним критерієм відродження повноцінного життя – здатність і готовність індивідів і спільнот відшукувати і спрямовувати у майбутнє ефективні, активні та інноваційні моделі й способи адекватної життєдіяльності; розроблено та запроваджено відповідним органом влади Сценарії відродження та розвитку постраждалих громад за основними сферами їх діяльності.

Уроки Чорнобилю

Знаменитий ірландець Джордж Бернард Шоу з притаманною йому влучністю зрік таку формулу: “Мудрість наша полягає не в пам'яті нашого минулого, а у відповідальності до нашого майбутнього”.

Урок 1. Чорнобиль розвернув людство до осмислення концепції міжцивілізаційної *планетарної цілісності*. До Чорнобилю лише світові війни спонукали до пошуків моделей мирного співіснування – Ліга націй, ООН, НАТО тощо. Натомість людство продовжувало жити у цивілізаційних анклавах – О. Шпенглер налічував вісім цивілізацій: Єгипетська, Вавілонська, Індійська, Китайська, Японська, Майя, Антична, Візантійсько-арабська, Європейська [3]. Чорнобиль, нехай не до кінця усвідомлено, примусив людство шукати “цілісний ландшафт” (Шпенглер) виживання на Земній Кулі в умовах “науково-технічного комфорту” за рахунок винищеної природи. Чорнобиль вдарив у всі дзвони “всіх кінців і початків людських зусиль – всіх широт і часів”[4].

Урок 2. Подолання соціальних наслідків Чорнобилю виявилось найскладнішим – Україна практично ще по-справжньому не приступила до вирішення цієї проблеми. Ми не маємо державної програми соціокультурної реабілітації всіх 2,6 млн. постраждалих. Грошова допомога та різні пільги – це не соціальна реабілітація, це лише підтримка для простого виживання індивіда. Ймовірно, організований Міжнародним фондом “Україна 3000” Гуманітарний форум “Відродження, оновлення і розвиток людини” може дати поштовх до створення аналогічної державної програми. А прийнятий форумом “Маніфест відповідальності” має закінчуватися сильнішою пропозицією: не тільки “надати постійного характеру розпочатому діалогу з майбутнього розвитку людини”, а розробити державну програму “Відродження, оновлення і розвитку постчорнобильської людини”.

Урок 3. Соціальні наслідки Чорнобилю виявляються не тільки довготривалими, а й депресивно прогресуючими – серед контингенту постраждалих зростає частка “*приречених назавжди*”, які вважають, що і вони, і їхні діти втратили здоров'я і не мають майбутнього. Антигуманно тримати у такому стані мільйонні маси людей, а тим більш виховувати підрастаюче покоління в атмосфері “зупиненого життя без майбутнього”.

Урок 4. Зведення соціальної політики Чорнобилю лише до простої соціальної допомоги та пільг породило патерналістські орієнтації постраждалих спільнот – тільки держава має всім забезпечити і за все відповідати. Соціальна політика має включити *активну складову* відродження і становлення відповідальної і ефективної людини. І адресно спрямованого принаймні на три групи постраждалих : пасивних, яким потрібні лише допомо-

га і пільги; напівактивних, які можуть працювати, але потребують часткової підтримки; активних, які здатні повністю забезпечувати себе і свою сім'ю.

Важливим кроком у цьому напрямі є те, що з 1 січня 2006 року у ліквідаторів аварії на ЧАЕС 1-ої категорії, які працювали у 1986 році, обсяг пенсій підвищується у 3,5 раза, а для осіб, які працювали на ЧАЕС у 1987–1990 роках, – у 2,5 раза. Ліквідатори-інваліди 1-ої групи отримують пенсію 540 грн., 2-ої – 500 грн., 3-ої – 467 грн.

Разом з тим необхідно було б прийняти постанови Уряду і Верховної Ради щодо соціально-економічної реабілітації постраждалого населення – про відкриття нових робочих місць, про самозайнятість у бізнесовій самоорганізаційній діяльності, про розвиток соціальної сфери, підвищення якості освітньо-професійної підготовки тощо. Адже за їх відсутності соціальна політика знову зводиться до допомоги і пільг.

Урок 5. Чорнобиль карає за нехтування очевидною аксіомою: всі здобутки прогресу закінчуються (відображаються) *соціальними наслідками*, а катастрофи і аварії – *деструкцією* постраждалих соціумів. Головний критерій подолання будь-яких наслідків Чорнобиллю – реабілітація соціально активної та відповідальної, орієнтованої на майбутнє людини.

Антропологічна концепція як попередження, так і подолання наслідків катастрофи має займати центральне місце.

Унікальність Моніторингу Інституту соціології НАНУ в тому, що, на відміну від традиційного техно-економічного та екологічного підходу до аналізу наслідків техногенних аварій чи катастроф, в центр ставиться людина та соціальна спільнота – головні цінності суспільства та людства загалом. Все, що продукується людством – від ідей, технологій, техніки, війн, послуг тощо, – в кінцевому рахунку закінчується соціальними наслідками.

Виключна пріоритетність антропологічної концепції підтверджується останніми світовими подіями. Влада США була переконана, що “проблему Іраку” блискавично вирішать техніка і тактика військово-промислового комплексу. Насправді США разом з їхніми союзниками наштавхуються на непередбачувані ними соціальні та соціокультурні наслідки, про шляхи подолання яких вони не мають чіткої конструктивної уяви. Військова доктрина зав’язла у багатомірному соціальному просторі.

Так і постчорнобильська ситуація перш за все оцінюється тим, наскільки вирішуються соціальні проблеми, якщо їх не зводити лише до соціальної допомоги.

Урок 6. Треба брати до уваги суттєві розбіжності (відмінності) між оцінками ризиків та способів подолання наслідків катастрофи на різних рівнях: *науковий* (оцінки фахівців); *юридичний* (норми, стандарти); *управлінський* (ресурси, можливості, кадри); *інформаційний* (повнота та вчасність інформування); *повсякденна свідомість* (розуміння та оцінки потерпілими власного стану та навколишньої ситуації).

Тільки мінімізація розриву між цими рівнями дає найефективніші результати адекватних дій у подоланні наслідків.

Урок 7. Треба готувати професійні контингенти ліквідаторів техногенних аварій, а не вдаватися до методів подолання біди колосальними масами “живої сили”, ціною здоров’я, а то й життя людей. Пора переходити до «безлюдної» техніки та технологій ліквідації наслідків аварій і зводити до розумного мінімуму використання волонтерів.

Урок 8. Неприпустимо тримати спільноти потерпілих (а тим паче – тривалий час) у стані *інформаційного вакууму*. Інформування про стан довкілля та способи адекватної поведінки та життя має вестися постійно, адресно і професійно.

Урок 9. Порівняно з концепцією ризиків, що породжує страх, стреси та різні “соціальні синдроми” у постраждалих, продуктивнішою має стати *концепція шансів* – орієн-

тація на пошук та реалізацію ефективних моделей поведінки та життєдіяльності в посткатастрофічних ситуаціях.

Урок 10. В концепції шансів провідною ідеєю має стати поняття *соціального здоров'я* – розворот свідомості у напрямі майбутнього та ефективної життєдіяльності.

Урок 11. Треба враховувати, що в період катастрофи та після неї особливо великої ролі набирають *суб'єктивні ризики* оцінки ситуації, які породжуються недостатнім інформуванням. Постраждалі починають керуватися саме суб'єктивними ризиками, які зазвичай надто відрізняються від об'єктивних оцінок. Повне, вчасне, адресне інформування про ризики і шанси допомагає постраждалим повернутися у простір реальної ситуації та адекватної поведінки.

Урок 12. Всі заходи щодо відродження та розвитку постраждалих громад та території мають враховувати *стан громадської думки* та її переорієнтацію на активні моделі поведінки та життєдіяльності.

Урок 13. Для подолання соціальних наслідків необхідно консолідувати три види гносеологічного потенціалу (уміння інноваційно мислити та знаходити адекватні моделі шансів): *локальний* – місцевих громад, а вони перебувають у пасивному стані; *національний* – міждисциплінарні експертні групи; *міжнародний* – науковий, державний, громадський.

Урок 14. Для комплексного дослідження та пошуків, розробки і впровадження моделей та засобів подолання постчорнобильських наслідків треба створити *Інститут Чорнобилю*. Не обов'язково з додатковим фінансуванням. Головна його мета – звести всі дослідження і розробки в єдиний взаємопов'язаний комплекс, доцільність і ефективність всіх результатів якого мають оцінюватися головним природо- та антропологічним критерієм.

Урок 15. Світова спільнота *не має права забувати* ще не подолані соціальні наслідки Чорнобилю, долю 2,6 млн. постраждалих. Як не забутий фашизм та холокост. Україна не спроможна вирішити соціальні проблеми Чорнобилю самотужки.

* * *

Постчорнобильська соціальна ситуація має рішуче перейти від пасивної стадії спостережень в активну стадію пошуку і впровадження адекватних моделей активної життєдіяльності – в цій області є унікальні зусилля ПРООН в Україні. Та цього недостатньо, має розгорнутися широкомасштабна всеосяжна державна програма відродження постраждалого соціуму. Отже, перехід від концепції виживання у життєнебезпечній, ризикованій ситуації до концепції пошуку шансів адекватної повноцінної життєдіяльності.

Джерела

1. *Медоуз Д. и др.* Пределы роста. – М.: Изд-во МГУ. – 1991.
2. *Бородянский Ю., Сасенко Ю.* Capitalis // Соціологія. – 2005. – №4.
3. *Шпенглер О.* Закат Европы. – В 2-х т. – М.: Мысль. – 1993.
4. *Скуратовский В.* Одиночество О. Шпенглера//Столичные новости. – 2006 – 23 апреля.
5. *Чорнобиль і соціум.* Випуски №№ 1–11. – К.: ін-т соціології НАНУ. – 1995–2006.

Аннотация. Из многоаспектных последствий Чернобыльской катастрофы их социальная составляющая является не отдельным аспектом, как многим кажется. Социальные последствия – это интегральная оценка всех видов последствий, ибо в конечном итоге все происшедшее и происходящее отражается как на отдельном человеке, так и на социуме. Освещается накопленный с 1992 года многолетний опыт Мониторинга Института социологии НАНУ и социальные уроки Чернобыля.

Summary. Among the multiaspect consequences of Chernobyl catastrophe the social one is not independent aspect as many of us think. The social consequences are the integral estimate of all kinds of the consequences because everything that has occurred and occurs now has influence on the individual as well as the socium. Many years experience (obtained from 1992 till now) of Monitoring of the Institute of sociology of NASU and social lessons of Chernobyl is considered.

Стаття надійшла до редакції журналу 28.05.2006 р.